

Savaş, Galibiyet ve Mağlubiyete Dair Ayetler Kapsamında Ktb Fiilinin Anlamı ve Kur'an ile Kitab-ı Mukaddes Bağlamında Arz-ı Mev'ûd'un Yazılmasına Dair Bir Değerlendirme

(The Meaning of the Verb Ktb in the Context of the Verses Concerning War, Victory and Defeat, and an Evaluation of the Writing of the Promised Land in the Context of the Qur'ân and the Bible)

Hüseyin YAKAR

Dr., Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı
Bolu | Türkiye
huseyin.yakar@ibu.edu.tr

Dr., Bolu Abant İzzet Baysal University
Faculty of Theology
Department of Basic Islamic Sciences
Bolu | Türkiye
ORCID: 0000-0002-3146-6052

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü | Araştırma Makalesi
Geliş Tarihi | 22/Eylül/2022
Kabul Tarihi | 18/Aralık/2022
Yayın Tarihi | 31/Aralık/2022

Article Types | Research Article
Received | 22/September/2022
Accepted | 18/December/2022
Published | 31/December/2022

Atıf | Cite as:

YAKAR, Hüseyin, Savaş, Galibiyet ve Mağlubiyete Dair Âyetler Kapsamında Ktb Fiilinin Anlamı ve Kur'an ile Kitab-ı Mukaddes Bağlamında Arz-ı Mev'ûd'un Yazılmasına Dair Bir Değerlendirme [The Meaning of the Verb Ktb in the Context of the Verses Concerning War, Victory and Defeat, and an Evaluation of the Writing of the Promised Land in the Context of the Qur'ân and the Bible]". *Tokat İlmîyat Dergisi | Tokat Journal of İlmîyat* 10/2 (Aralık | December 2022), 721-740.

<https://doi.org/10.51450/ilmiyat.1178722>

İntihal | Plagiarism:

Bu makale, iTenticate aracılığıyla taranmış ve intihal içermediği teyit edilmiştir.

| This article, has been scanned by iTenticate and no plagiarism has been detected.

Copyright © Published by Tokat Gaziosmanpaşa University Faculty of Islamic Sciences. Tokat | Türkiye.

<https://dergipark.org.tr/ilmiyat>



The Meaning of the Verb *Ktb* in the Context of the Verses Concerning War, Victory and Defeat, and an Evaluation of the Writing of the Promised Land in the Context of the Qurʾān and the Bible

Abstract: The verb *ktb*, is one of the most basic words used in the Qurʾān. One of the places where in the verb is used frequently is the verses of war, victory and defeat. The difficulties encountered in determining the nature of the role of the combination of divine will, social, political, religious etc. conditions in the process of writing the war, victory and defeat, constitute the problematic of our study. In the solution to this, the meaning of *ktb*, the narrations about the related verses and the results of the cases experienced in the context of war, victory and defeat by humanity throughout history have been acted upon. Our research is shaped in the center of the 21st verse of the surah of al-Māʾidah. In this verse, it is conveyed that Moses said “Enter the holy land that Allah has written for you.” Due to the fact that this verse is on “the promised land”, this concept has been discussed in the axis of both the Qurʾān and tafsir sources, as well as the Bible and Western studies. To reveal the meaning of the mentioned expression, the verb *ktb* used in the context of the verses of war, victory and defeat in the Qurʾān, -al-Baqara 2/216, 246, al-Nisāʾ 4/77, al-Māʾidah 5/21, at-Tawba 9/51 and al-Ḥashr 59/3- were also examined. *Ktb* means as a root, combining two things or a skin with another skin by sewing it. In addition to the meaning of “adding letters together by writing” it has been stated that it is used in the meanings of “to prove something (اثبات), to assess/destiny, (تقدير) to rule/rule (حكم), to oblige (إيجاب), to make obligatory (فرض) and to persevere (عزم)”. As a result, it can be said that the meaning of “bringing the parts together to form a meaningful and useful whole” is dominant in the word *ktb*. The land thought to have been promised to the Israelite is called “Eretz Israel”, “HaAretz HaMuvtahat” in Hebrew, and mentioned as “the land of Canaan” or “the land/the lands” in the Bible. According to the Bible, the mentioned lands were given to Abraham, Isaac, Jacob, Moses and his descendants as property. To express the mentioned region in the Qurʾān, the expressions of “Abraham and Lot's fertile land”; “the holy land written by Allah that Moses wanted to be conquered”; “the land written after the dhikr in the Psalms for righteous servants as an inheritance; “the land which will be settled by those who are in the position of poor in the land (Egypt) and made the leader and heir”, and “the fertile land where these people will be inherited for its east and west in return for their patience” are used. In the sources of exegesis, it has been sought to reconcile the statement in the verse that says, the holy lands were written to the Children of Israel with the fact. Herein, the expression in the verse has been evaluated in terms of “being general or specific, to whom the address is directed and the continuity of the promise”. It is seen that the verb *ktb* in other verses is mostly evaluated in the context of Allah's will. It is possible to say that the verb *ktb* is used in two different interrelated meanings in the context of the verses about war, victory and defeat in the Qurʾān: the coming of a society to a state of war as a result of social, political and economic conditions and the harbor of a society's potential combination of conditions that would require winning a war. In the context of the verb *ktb* used in the surah of al-Māʾidah, it can be said that the resultant of the elements that would enable a war to be won at that time, was actually in favor of the Israelites. Therefore, what is meant by the writing of the “promised land” is not that, the relevant lands are reserved or promised for the people in question in divine providence but that, that society has the internal and external conditions necessary to own these lands. The mention of turning back as a sign of cowardice at the end of the verse, and stating that if this is done, these people will be among the losers, also reveals that it is important to mobilize courage and potential energy in the relevant resultant. This shows that the statement that the promised land is written, refers to the variables in the process of a possible work, not a finished work.

Keywords: Qurʾānic Exegesis, Qurʾān, The Promised Land, War, Verb of *Ktb*.

Savaş, Galibiyet ve Mağlubiyete Dair Ayetler Kapsamında Ktb Fiilinin Anlamı ve Kur'an ile Kitab-ı Mukaddes Bağlamında Arz-ı Mev'ûd'un Yazılmasına Dair Bir Değerlendirme

Öz: Ktb fiili, farklı türevleri ve farklı bağlamlarda birbirinden az çok ayrılan anlamları ile Kur'an'ın sık kullandığı en temel lafızlardandır. Fiilin sıkça kullanıldığı yerlerden biri; topluma, insana ve evrende cari sisteme dair yasalar bağlamında savaş, galibiyet ve mağlubiyete dair ayetlerdir. Savaşın, galibiyet ve mağlubiyetin yazılması sürecinde ilahi irade ile sosyal, siyasi, dinî vb. şartlar bileşkesinin rolünü ve mahiyetini tespitinde karşılaşılan zorluklar, çalışmamızın temel problematiğini teşkil etmektedir. Bu problematiğin çözümünde ktb fiilinin anlamı, ilgili ayetlerin sebep-i nüzülü kapsamındaki rivayetler ve tarih boyunca insanlığın; savaş, galibiyet ve mağlubiyet kapsamında tecrübe ettiği vakıaların sonuçları üzerinden hareket edilmiştir. Araştırmamız Mâide suresinin 21. âyeti merkezinde şekillenmiştir. İlgili ayette Hz. Musa'nın, kavmine "Allah'ın sizin için yazdığı mukaddes arza girin." dediği nakledilmektedir. Bu âyetin arz-ı mev'ûd kapsamında olmasına bağlı olarak arz-ı mev'ûd kavramı hem Kur'an ve tefsir kaynakları hem de Kitab-ı Mukaddes ve Batılılara ait araştırmalar ekseninde ele alınmıştır. Sözü edilen ifadenin anlamını ortaya koymak üzere ktb fiilinin Kur'an'da savaş, galibiyet ve mağlubiyet kapsamında kullanıldığı el-Bakara 2/216, 246, en-Nisâ 4/77, el-Mâide 5/21, et-Tevbe 9/51 ve el-Haşr 59/3 ayetleri de incelenmiştir. Ktb fiili kök olarak, dikerek iki şeyi ya da bir deriyle diğer bir deriyi birleştirmek anlamına gelmektedir. "Yazarak harfleri birbirine eklemek" anlamı yanında ktb fiilinin "bir şeyi ispat etmek (اثبات), takdir etmek/kader, (تقدير) hükmetmek/hüküm (حكم), zorunlu kılmak (ایجاب), farz kılmak (فرض) ve azmetmek (عزم)" anlamlarında kullanıldığı da aktarılmıştır. Sözü edilen açıklamalar ilgili lafızda, anlamlı ve faydalı bir bütün oluşturacak biçimde parçaların bir araya getirilmesi anlamının baskın olduğunu göstermektedir. İsrailoğullarına vadedildiği düşünülen topraklar İbranice'de *Eretz Israel* (İsrail diyarı/the land of Israel), *HaAretz HaMuvtahat* (vaadedilmiş, söz verilmiş diyar/the promised land) olarak isimlendirilmiş ve bu bölge Ahd-i Atik'te *Kenan diyarı* (Canaan/the land of Canaan) *diyar* (the land/the lands) biçiminde zikredilmiştir. Kitab-ı Mukaddes'e göre zikri geçen topraklar belli şartlar dahilinde Hz. İbrahim, Hz. İshak, Hz. Yakup, Hz. Musa ve soyuna mülk olarak verilmiştir. Kur'an'da söz konusu bölge kapsamında; "Hz. İbrahim ve Hz. Lut'un ulaştırıldığı bereketli arz", "Hz. Musa'nın, fethedilmesini istediği ve Allah'ın yazdığı mukaddes arz", "zikirden sonra Zebur'da, salih kulların varis olacağı yazıldığı arz, "müstaz'af konumunda olanların yerleştirilip önder ve varis yapılacağı arz (Mısır)", "sabretmelerine karşılık bu kimselerin, meşrik ve mağriplerine varis kılınacağı bereketli arz" ifadeleri kullanılmıştır. Tefsir kaynaklarında, mukaddes toprakların İsrailoğullarına yazılması kapsamında, âyetteki ifade ile vâkianın uzlaştırılması yoluna gidilmiştir. Bu kapsamda ayetteki ifade; genellik-özellik, hitabın kime yönelik olduğu ve vâdin sürekliliği açılarından değerlendirilmiştir. Diğer ayetlerdeki ktb fiili ise daha çok, Allah'ın takdiri bağlamında değerlendirilmiştir. Kur'an'da savaş, galibiyet ve mağlubiyete dair âyetler bağlamında ktb fiilinin, birbiriyle bağlantılı iki farklı anlamda kullanıldığını söylemek mümkündür. Bunlardan ilki, bir toplumun toplumsal, siyasi ve ekonomik şartlar neticesinde savaş durumuna gelmesidir. Diğeri ise bir toplumun, bir savaşın kazanılmasını gerektirecek şartlar bileşkesini potansiyel olarak barındırmasıdır. Yukarıda sözü edilen açıklamalar doğrultusunda Mâide suresindeki ayette geçen ktb fiili bağlamında o esnada bir savaşın kazanılmasını sağlayacak unsurların oluşturduğu bileşkenin aslında İsrailoğullarının lehine olduğunu söylemek mümkündür. Dolayısıyla arz-ı mev'ûdun yazılmasından kasıt, ilgili toprakların takdir-i ilahide söz konusu kavim için ayrılması ya da vaadedilmesi değil, o toplumun bu topraklara sahip olmak için gerekli içsel ve dışsal şartları taşımasıdır. Âyetin sonunda korkaklığın bir belirtisi olarak gerisin geriye dönmekten bahsedilmesi ve böyle yapılması durumunda söz konusu kimselerin kaybedenlerden olacaklarının belirtilmesi de ilgili bileşkede cesaretin ve dolayısıyla potansiyel enerjinin harekete geçirilmesinin önemli olduğunu ortaya koymaktadır. Bu durum, arz-ı mev'ûdun yazıldığına dair ifadenin, olmuş bitmiş bir işe değil olması muhtemel bir işin sürecindeki değişkenlere işaret ettiğini göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur'an, Arz-ı Mev'ûd, Savaş, Ktb Fiili.

Giriş

Ktb fiili; ibadetler, hukuki normlar, toplum, insan, evren ve yaratıcıya dair yasalar gibi farklı bağlamlarda kazandığı anlamları ile Kur'an'ın kullandığı en temel lafızlarından. Çalışmamızda söz konusu fiilin savaş, galibiyet mağlubiyet ve sürgünün yazılması kapsamındaki kullanımı ele alınmıştır. İlgili yazım süreci, birçok değişkenin bir araya gelmesiyle oluşmaktadır. Bu durum, sürecin tahlilini zorlaştırmakta ve *ktb* fiilinin doğru anlamlandırılması noktasındaki zorluğu da bereberinde getirmektedir. Dolayısıyla söz konusu fiilin anlamının tespitinde, etimolojik yaklaşımın yanında konumuz olan ayetlerdeki kullanımları, sebep-i nüzülü ile ilgili rivayetler ve insanlığın savaş kapsamında tecrübe ettiği olayların sonuçları da değerlendirmeye tabi tutulmuştur. İlgili fiilin İbranice ve Aramice'deki karşılığı olan *katav* fiil ve isminin (כתב) anlamlarına da ilgili dillerin sözlükleri üzerinden kısa bir biçimde değinilmiştir. Araştırmamız Mâide suresinin 21. ayeti merkezinde şekillenmiştir. Bu ayetin arz-ı mev'ûd kapsamında olmasına binaen arz-ı mev'ûd kavramı hem Kur'an ve tefsir kaynakları hem de Kitab-ı Mukaddes ve Batılılara ait araştırmalar ekseninde ele alınmıştır. Kitab-ı Mukaddes'teki ifadelerin farklı kaynaklar tarafından farklı ifadelendirilmesi kapsamında <https://www.biblehub.com> adlı geniş hacimli site kullanılmış fakat kaynaklar arasında kayda değer bir ifade farkı görülmediğinden ve araştırmanın Kur'an ve tefsir merkezli bir çalışma olmasından dolayı dipnot ve kaynakçada tek bir yazılı eser kaynak olarak gösterilmiştir. Mâide suresinin ilgili ayetinde Hz. Musa'nın kavmine "Allah'ın sizin için yazdığı mukaddes arza girin." dediği nakledilmektedir. Sözü edilen ifadenin anlamını ortaya koymak üzere *ktb* fiili Kur'an'da konumuz olan ayetler bağlamında incelenmiştir. Bu kapsamda el-Bakara 2/216, 246; en-Nisâ 4/77; el-Mâide 5/21; et-Tevbe 9/51 ve el-Haşr 59/3 ayetleri ele alınmıştır. Çalışmamızda *ktb* fiilinin, savaş, galibiyet ve mağlubiyet konulu ayetler bütünselliğinde, arz-ı mev'ûd özelinde, tefsir kaynaklarında aktarılan veriler üzerinden değerlendirilmesi hedeflenmiştir. Bu değerlendirme çerçevesinde Allah'ın bir topluma galibiyeti ya da mağlubiyeti yazmasının mahiyetinin ortaya konulması ve arz-ı mev'ûd tartışmaları kapsamında yapılan çalışmalara farklı bir boyut kazandıracak yeni bir yaklaşım sunulması amaçlanmıştır.

Konuyla ilgili yaptığımız literatür taramasında arz-ı mev'ûd ve siyonizm ekseninde çeşitli çalışmalarla karşılaşmıştır. Abdurrahman Küçük'ün "Yahudilikteki Arz-ı Mev'ûd Anlayışının Boyutları" adlı makalesinde Kitab-ı Mukaddes ve Kur'an ayetleri üzerinden arz-ı mev'ûd kavramı kısaca açıklanmış ve Yahudilerin Siyonist anlayış doğrultusunda kendilerine vadedildiğini düşündükleri topraklara ulaşma çabaları tarihi süreç içerisinde ele alınmıştır. Fatih Memiç'in "Yahudilik'te ve İslam'da Arz-ı Mev'ud Anlayışı" adlı yüksek lisans tezinde arz-ı mev'ud kavramı, sözü edilen iki dinin kaynakları bağlamında incelenmiştir. Söz konusu çalışmalarda İslam'da ve Yahudilikte arz-ı mev'ûd kavramına nasıl yaklaşıldığı üzerinde durulmuş, genel olarak savaş, galibiyet ve mağlubiyete dair ayetler, özelde ise el-Mâide 5/21 ayeti *ktb* fiili üzerinden değerlendirilmemiştir. Jean-Christophe Attias - Esther Benbassa tarafından yazılan ve Nihal Önel tarafından çevrilen "Paylaşılmayan Kutsal Topraklar ve İsrail (Israel, la Terre et le Sacre) adlı eserde Kitab-ı Mukaddes ve konu ile ilgili pek çok Batılı kaynak üzerinden arz-ı mev'ûd kavramı üzerinde durulmuştur. Roger Garaudy'nin "The Founding Myths of Israeli Politics" adlı eserinde

konunun uzmanları ve Yahudi din adamları gibi çeşitli alanlardan kimselerin arz-ı mev'ûd hakkındaki düşünceleri aktarılmıştır. W. D. Davies'in "The Territorial Dimension of Judaism" adlı eserinde de Kitab-ı Mukaddes ve diğer kaynaklar üzerinden Yahudilikte "arz" kavramı değerlendirilmiştir. Yapılan inceleme neticesinde söz konusu çalışmaların arz-ı mev'ûd kavramı etrafında yoğunlaştığı fakat *ktb* fiili üzerinden, savaş, galibiyet ve mağlubiyet konulu ayetler bağlamında arz-ı mev'ûd kavramını ele almadığı görülmüş ve buna bağlı olarak ilgili çalışmalara farklı bir açıdan katkı sağlayacak yeni bir çalışma yapılmıştır.

1. Kavramsal Çerçeve

1.1. *Ktb* Fiili

Kur'an'da tek bir öz anlamdan neş'et edip özüyle ilintili farklı anlamları ifade eden *ktb* fiili, kök olarak dikerek iki şeyi yahut bir deriyle diğer bir deriyi birleştirmek anlamına gelmektedir. "Kütbe" (كتبة), iki yüzünden kayış geçirilen deri anlamındadır. Aynı anlam çerçevesinde "tulumu diktim" (كتبت السقاء) ve iki dudağını bir halkayla birleştirmek anlamında "katırı bağladım" (كتبت البغلة) ifadeleri kullanılmaktadır. "Yazmak suretiyle harfleri birbirine eklemek", *ktb* fiilinin bilinen anlamı olarak karşımıza çıkmaktadır. Söz konusu fiilde asıl olan ise yazarak dizmek ve düzenlemektir. Fakat istiare yoluyla şifahi nazım için de kullanılabilir. Bunun yanında ilgili lafzın "bir şeyi ispat etmek (اثبات), takdir etmek/kader, (تقدير) hükmetmek/hüküm (حكم), zorunlu kılmak (ايجاب), farz kılmak (فرض) ve azmetmek (عزم)" anlamlarında kullanıldığı da belirtilmiştir.¹ Bir şey önce istenir (irade), sonra söylenir (kavl) en sonunda da yazılır (ketb). Bu durumda istemenin başlangıç, yazmanın da son olduğu söylenebilir. Bazı durumlarda ise başlangıç olan istemeyi pekiştirmek için *ktb* lafzı kullanılır.² Sözü edilen anlamlar ve kullanımlar isbât, takdîr/kader, hüküm, farz lafızlarının yanında dilemek anlamında *erâde, şâe*; buyurmak/söylemek anlamında *emera, kâle* ve yazmak anlamında *ketebe* fiillerinin Kur'an'daki ortak anlam çerçevesini akla getirmektedir. İbranice ve Aramicede isim olarak da kullanılan *katav* (כתב) fiilinin yazmak, kaydetmek, tablet gibi bir şeye kazımak, miras olarak bırakmak, bir belgeyi kopyalamak, dövme yapmak, kayıt, sicil, emir, tablet yazısı, el yazısı, yazılı belge, mektup, kopya gibi anlamlarda kullanıldığı görülmektedir.³

Mustafavî'ye göre *ktb* fiilinde, planlanan şeyin belirlenmesi ve uygun araçlarla dışarıda sabit kılınması anlamı bulunmaktadır. Çeşitli bilgilerin harfler, kelimeler ve cümlelerle sabit kılınması

¹ Ebû Abdîrrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî, *Kitâbü'l-Ayn*, thk. Abdülhamid Hendavi (Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003), "ktb", 4/8; Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Düreyd el-Ezdî el-Basrî, *Cemheretü'l-luğa*, thk. Remzi Münir Balebeki (Beyrut: Daru'l-İlmi'l-Melayin, 1987), "ktb", 255-256; Ebü'l-Kasım el-Hüseyn b. Muhammed er-Râğîb el-İsfahânî, *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Seyyid Keylânî (Beyrut: Dârü'l-Marife, ts.), "ktb", 423; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Kahire: Dârü'l-Maârif, ts.), "ktb", 5/3817; Hasan el-Mustafavî, *et-Tahkîk fi kelîmâtü'l-Kur'ânî'l-kerîm* (b.y.: İnan İslam Cumhuriyeti İslami İrşâd ve Kültür Bakanlığı Kültürel İşler ve Merkezler Genel Müdürlüğü, H 1368), "ktb", 10/21-22; İlyas Üzümlü, "Kitap", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/121.

² el-İsfahânî, "ktb", 423.

³ Eliezer Ben Yehuda, *A Complete Dictionary of Ancient and Modern Hebrew* (Eret: Hebrew Teachers' Organisation, n.d.), "katav" (כתב), 5/2547-2552; David J.A. Clines (ed.), *The Dictionary of Classical Hebrew* (Sheffield: Sheffield Academic Press, 1998), "katav" (כתב), 4/474; Michael Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Palestinian Aramaic of the Byzantine period: Dictionaries of Talmud, Midrash, and Targum* (Jerusalem: Bar Ilan University Press, 1992), "katav" (כתב), 271-272.

da bu kapsamdadır. İlgili fiilin hükmetme, takdir etme, farz kılma, zorunlu kılma gibi anlamları da belirli bir amaç doğrultusunda belirleme ve sabitleme anlamı taşımaktadır. Fakat bu anlamlara nispetle *ktb* fiilinde daha güçlü bir sabitlemenin söz konusu olduğu söylenebilir.⁴

Sözü edilen açıklamalar *ktb* lafzında, anlamlı ve faydalı bir bütün oluşturacak biçimde parçaların bir araya getirilmesi anlamının baskın olduğunu göstermektedir. Bu lafzın açıklanması sadedinde kullanılan “hüküm” lafzının “bir şeyi ölçü alarak başka bir şey hakkında karar vermek” anlamında, “kader ve takdir”in de “bir şeyin miktarını ve ölçüsünü göstermek, ilahi hikmetin gerektirdiği biçimde bir şeyin belli bir miktar ve şekilde oluşturulması” anlamında olması *ktb* lafzının “ölçü” ile ilişkisini ortaya koymaktadır.⁵ Harflerin bir araya gelerek anlamlı bir bütün oluşturması da sistematik bir eyleme, dolayısıyla ölçüye işaret etmektedir. Mustafavî tarafından işaret edilen “belirleme ve “sabit kılma” anlamları da Allah tarafından bir varlığın ya da durumun sistematik diziliminin belirlenmesi ve kanun olarak bu dizilimin sabit kılınması çerçevesinde “yasa” anlamına işaret etmektedir.

Yukarıda sözü edilen lafızların Allah’a ait fiiller olmaları durumunda ilke, ölçü ve yasa anlamları çerçevesinde anlaşılmalıları gerekli olmakla birlikte “manalara delalet eden lafızlarda aslolan, anlamın farklı olmasıdır” ilkesine bağlı olarak⁶ söz konusu lafızların nüans olmaksızın bütünüyle aynı anlamda olduklarını söylemek mümkün değildir. Bu çerçevede *ktb* fiilinin diğer lafızlardan farklı olarak deyim yerindeyse kurulu bir saatin çalışmasını andıracak biçimde mekanist, sabit ve şaşmaz bir yasal duruma yakın olduğu söylenebilir. Bu durumda ilgili fiilin, daha çok bir sistemin kurulmasından sonraki sürece atıfla kullanıldığını söylemek mümkündür.

1.2. Arz-ı Mev’ûd

1.2.1. Kitab-ı Mukaddes’te Arz-ı Mev’ûd

İbranice’de Eretz Israel (İsrail diyarı/the land of Israel), HaAretz HaMuvtahat (vaadedilmiş, söz verilmiş diyar/the promised land) olarak isimlendirilen bu bölge Ahd-i Atîk’te Kenan diyarı (Canaan/the land of Canaan)⁷ diyar (the land/the lands)⁸, biçiminde zikredilmiştir. Söz konusu bölge ikinci mabet döneminden itibaren “arz-ı mev’ûd/vadedilmiş topraklar” (the land of promise) diye isimlendirilmiş⁹ ve Ahd-i Cedîd’de de bu isim kullanılmıştır.¹⁰ Söz konusu bölge

⁴ Mustafavî, “ktb”, 10/21.

⁵ “Hkm”, “kdr” fiil ve türevlerinin anlamı için bk. Halil b. Ahmed, “hkm”, 1/343; “kdr”, 3/365; İbn Düreyd, “hkm”, 564; el-İsfahânî, “hkm”, 127; “kdr”, 395; İbn Manzûr, “hkm”, 2/951-954; “kdr”, 5/3547-3548.

⁶ Söz konusu ilkenin “Lafızlar arasında aslolan terâdüf değil tebâyündür.”, “Bir lafız, müterâdif ya da mütebâyin olma hususunda gidip geldiğinde onu mütebâyin olarak almak daha evladır.” biçimindeki anlatımı için bk. Ebül-Beke el-Kefevî, *el-Külliyât* (Beyrut: Müessesetü’r-Risale, 1998), 366; Zerkeşi, *el-Bahrü’l-muhtâ fi uşûli’l-fıkh* (Kuveyt: Vizaratü’l-Evkaf, 1992), 2/108.

⁷ Kitabı Mukaddes Eski ve Yeni Ahit: Tevrat ve İncil (İstanbul: Kitab-ı Mukaddes Şirketi, 1991), Yar.11:31, 17:8, Çık. 6:4.

⁸ Yar.26:3, Yas.26:15, Yşa.57:13.

⁹ İbr.11:9.

¹⁰ Söz konusu bölge başlangıçta “Kenan ülkesi” ya da “Kenanlıların ülkesi” iken daha sonra toprak (ha-arets) olmuş, kutsal kitaplar derlemesinde ancak çok sonra (I. Samuel, 13/19) “İsrail toprağı” (Erets Yisrael) olmuştur. Söz konusu bilgi için bk. Jean-Christophe Attias, Esther Benbassa, *Paylaşılmayan Kutsal Topraklar ve İsrail (Israel, la Terre et le Sacre)*, çev. Nihal Önel (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012), 34.

gurbet eller (where you now reside as a foreigner, the whole land of Canaan)¹¹, süt ve bal akan diyar (a land flowing with milk and honey)¹², iyi ve geniş diyar (a good and spacious land)¹³ bütün diyarların medar-ı iftiharını (the glory of all lands)¹⁴ sıfatlarıyla da aktarılmıştır.¹⁵

İbranice’de pek çok sözcükle karşılanan “toprak” kavramının Eski Ahit’te sık tekrarlanan merkezi bir kavram olduğu söylenebilir. Hatta Kitab-ı Mukaddes’te topraktan başka bir şeyden bahsedilmediği ve onun bir mekân kitabı olduğu da savunulmuştur.¹⁶ Tekvin kitabına bakıldığında tanrının toprağı/yeryüzünü yaratan varlık olarak ona mutlak anlamda sahip olduğu, onu dilediğine verip dilediğinden geri aldığı, insanları yerleştirdiği ve yeri geldiğinde de kovduğu izlenimini edinmek mümkündür. Bu durum, Yahudiler özelinde tanrının belli bir bölgeyi belli bir topluluğa verilebileceği düşüncesine işaret etmektedir. Diğer bir deyişle yaratılış hikayesi, Yahudilerin vadedilmiş toprakları ele geçirmesiyle hedefine ulaşmış olmaktadır.¹⁷ Raşî’ye ve onun kaynak olarak kullandığı eserlere göre de Tevrat’ın, gökyüzü ve yeryüzünün yaratılışla başlatılması, öteki ulusların İsrail’i hırsızlıkla ve Kenanlıları yerlerinden etme ile suçlaması durumunda cevap vermek içindir. Tevrat’taki sıra, Tanrı’nın istediği toprağı istediğine vermesini haklı gösterecektir. Çünkü yeryüzü, içindekiler ve üstündekiler ile bütünüyle onundur.¹⁸ Uluslara paylarını düşeni veren ve onların sınırlarını İsrâilîoğulları’nın sayısına göre belirleyen odur.¹⁹

Kitab-ı Mukaddes’te arz-ı mev’ûdun sınırları kapsamında Hz. İbrahim’e, Mısır Irmağı’ndan büyük Fırat Irmağı’na kadar uzanan toprakların²⁰; Hz. Musa ve Yeşu’ya da çölden Lübnan’a, Fırat

¹¹ Yar.17:8.

¹² Çık.3:8, Lev.20:24, Hez.20:6, 15; Yas.11:9, 26:15; Yer.11:5, 32:22.

¹³ Çık.3:8.

¹⁴ Hez. 20:60, 15.

¹⁵ “Ken’an diyarı” ismi Tekvin 17/8’de geçmekle birlikte Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi’nin “Arz-ı Mev’ûd” maddesinde zühul eseri 17/18 olarak gösterilmiştir. Ayrıca zikri geçen maddede “diyar” ve “memleket” ayrımı yapılmıştır. Ne var ki “diyar” anlamıyla aktarılan yerdeki (Tesniye 26/15, İşaya 57/13) lafız ile “memleket” anlamıyla aktarılan yerdeki (Tekvin 26/2-3) lafızın aynı olduğu ve “’â-reş/ ’e-reş, (אֶרֶץ/אֶרֶץ) olarak transkribe edilen toprak anlamındaki bu kelimenin “the land” olarak İngilizce’ye çevrildiği görülmektedir. Aynı yanlışın Fatih Memiç’in “Yahudilik’te ve İslam’da Arz-ı Mev’ud Anlayışı” adlı yüksek lisans tezinde de nakledildiği görülmektedir. Çalışmamızda özellikle arz-ı mev’ûd kavramı kapsamında istifade ettiğimiz Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi’ndeki “Arz-ı Mev’ûd” maddesinde gözümüze çarpan yanlışların bir kısmına değinilmiştir. Bir kısmını zühul eseri olarak gördüğümüz yanlışların çoğu bizlere ilgili maddenin tekrar gözden geçirilmesinin sağlıklı olacağını düşündürmektedir. Sözü edilen yanlışlar ve arz-ı mev’ûd ile ilgili daha fazla bilgi için bk. Abdurrahman Küçük, “Arz-ı Mev’ûd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/442-444; Memiç, *Yahudilik’te ve İslam’da Arz-ı Mev’ud Anlayışı*, 21; Kutsal ve vadedilmiş topraklar ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Attias-Benbassa, *Paylaşılamayan Kutsal Topraklar*, 19-83.

¹⁶ Attias-Benbassa, *Paylaşılamayan Kutsal Topraklar*, 20.

¹⁷ Ute Neumann-Gorsolke, “And the Land Was Subdued Before Them...”? Some Remarks On the Meaning of כָּבַשׁ in Joshua 18:11 and Related Texts”, *The Land Of Israel in Bible, History and Theology*, ed. Jacques Van Ruiten- J. Cornelis de Vos (The Netherlands: Koninklijke Brill NV, 2009), 85.

¹⁸ Mez.24:1-2.

¹⁹ Yas.32:8; Söz konusu bilgiler için bk. Attias-Benbassa, *Paylaşılamayan Kutsal Topraklar*, 20-29, 35; Memiç, *Yahudilik’te ve İslam’da Arz-ı Mev’ud Anlayışı*, 6-8.

²⁰ Yar.15:18-21; Söz konusu bilgi DİA’da zühul eseri Tekvin 15/8 biçiminde yanlış verilmiştir. Sözü edilen yanlış için bk. Küçük, “Arz-ı Mev’ûd”, 3/442.

ırmağından Akdeniz'e kadar ayak basacakları her yerin²¹ verileceği aktarılmıştır. Arz-ı mev'ûdun sınırları ayrıntılı olarak da zikredilmiştir.²² Ahd-i Atık'te sözü edilen toprakların öncelikle Hz. İbrahim ve soyuna vadedildiği belirtilir.²³ Ahd-i Atık'te Hz. İsmail'in soyunun da çoğaltılacağı belirtilmekle birlikte devre dışı bırakılarak anlaşmanın Hz. İshak ile sürdürüleceği ifade edilmiştir.²⁴ Nitekim diğer pasajlarda Rabbin, Hz. İbrahim'e verdiği sözü tutarak bölgeyi Hz. İshak'a ve soyuna²⁵, Hz. Yakub'a ve zürriyetine²⁶ Hz. Yusuf'a²⁷, Hz. Musa'ya²⁸ ve Yeşu'ya²⁹ vereceği bildirilmiştir. Kitab-ı Mukaddes'te arz-ı mev'ûdun Hz. İbrahim'in soyu ile Hz. Yakub'un soyuna ebedi mülk olarak³⁰ zikri geçen peygamberlerin yanında Hz. İshak ve Hz. Musa'nın soyuna da mülk olarak verileceğinin³¹ ifade edilmesi mutlak olmayıp Rabbin yolunda yürüme, ona itaat etme, emirlerini yerine getirme, yasalarına bağlı kalma, alını açık olma ve sünnet olma gibi belli şartlara bağlıdır.³² Rabbi dinlemedikleri, buyruklarını yerine getirmeyip karşı çıktıkları, kurallarını çiğnedikleri, ilkelerinden nefret ettikleri ve netice itibariyle anlaşmayı bozdukları takdirde ise acı bir şekilde cezalandırılacaklardır.³³ Nitekim İsrâiloğulları Rab Yahova ile yaptıkları ahdi hep bozmuşlardır.³⁴ Ahdin bozulması arz-ı mev'ûddan mahrumiyeti ve lanetlenmeyi beraberinde getirmiştir.³⁵ Nitekim yasa, alını açık ve dürüst olanların ülkede yaşaması, kötülerin de sökülüp atılması üzerine bina edilmiştir.³⁶

Netice itibariyle modern dönem batılı araştırmacılar tarafından, olayın gerçekleşmesinden sonra Kitab-ı Mukaddes'e eklendiği belirtilen söz konusu verilere göre zikri geçen topraklar belli şartlar dahilinde Hz. İbrahim, Hz. İshak, Hz. Yakup, Hz. Musa ve soyuna mülk olarak verilmiştir. Diğer bir deyişle ilgili kaynakta zikri geçen konu "ahit, vaat ve yazgı" anlayışı çerçevesinde ele alınmıştır. Bununla birlikte modern dönemde Batılı araştırmacılar tarafından bu anlayışa karşı eleştirilerde bulunduğu ve arz-ı mev'ûd kavramının farklı yorumlandığı görülmektedir. Bu

²¹ Yas.11:24; Yşu.1:3-4.

²² Söz konusu bilgiler için bk. Sayılar 34/3-12; DİA'nın "Arz-ı Mev'ûd" maddesinde söz konusu sınırlar çerçevesinde gösterilen "Yas. 15:2-4" referansında konuyla ilgili bilgi bulunmamaktadır. Zikri geçen yanlış için bk. Küçük, "Arz-ı Mev'ûd", 3/442.

²³ Yar.13:14-17; 17:8; 15:1-21; 12:7; 16:1-16; 17:1-14.

²⁴ Yar.17:18-21; 21:12-13.

²⁵ Yar.26:3-5.

²⁶ Yar.28:3, 4, 13.

²⁷ Yar.50:24.

²⁸ Çık.3:8, 17; 6:4, 8, 32:13, 33:1, Say.34/1-12, Yas.11:24-25.

²⁹ Yşu.1:2-4.

³⁰ Yar.17:8, 48:4.

³¹ Çık.6:8.

³² Yar.17:1-14, 26/2-5; Elç.7:6-8; Ahdin devamı için gerekli diğer şartlar için bk. Yer.7:1-7.

³³ Cezalandırma ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Lev.26:14-39.

³⁴ Örnek olarak bk. Yas.29:25, 31:16, 20; İsrâiloğullarının altın buzağıya tapmaları (Çık.32:1-35) ve kutsal topraklara girmek istememeleri (Say.14:1-45) üzerine cezalandırılmaları da bu kapsamdadır.

³⁵ Yer.11:1-8.

³⁶ Özd.2:21-22.

kapsamda Yahudilerin arzı kendilerine özgü sayması bir safsata olarak görülmüştür.³⁷ Hz. İbrahim'in; Hz. İshak'ın babası, Hz. Yakub'un dedesi olması, on iki kabilenin Hz. Yakub'un on iki oğluna bağlanması, bunların kıtlıktan dolayı Filistin'den ayrılıp Mısır'a gitmeleri, dört yüz yıllık sürgünden sonra artık İsrail halkı olan bu topluluğun Mısır'dan çıkıp çölde başıboş gezmeleri ve atalarına vad edilen toprakları fethetmeleri hemen bütün Batılı yorumcular tarafından kurgu olarak değerlendirilmiştir. Yahudi tarihinin "Patriarklar-Mısır'da kölelik-Kenan'ın fethi" şeklinde silsile halinde sunulması da suni olarak görülmüştür. Söz gelimi Kitab-ı Mukaddes'in Tekvin kitabında patriarklara yapılan toprak vaatleri de birçok yorumcu tarafından Hz. Davut zamanında gerçekleşen Filistin fethinin sonradan meşrulaştırılması olarak düşünülmüştür.³⁸ Diğer bir deyişle Tekvin kitabındaki toprak vaadi ve kehaneti aslında Hz. Davud'un fetihlerinden ilham alınarak yapılmış ve evvel bir zamana ait olarak dile getirilmiştir (vaticinium ex eventu-olay gerçekleştikten sonra yapılan kehanet).³⁹

1.2.2. Kur'an'da Arz-ı Mev'ûd

Kur'an'da söz konusu bölgeyi ifade etmek için arz-ı mev'ûd yerine Hz. İbrahim ve Hz. Lut'un ulaştırıldığı "berekatli "arz"dan"⁴⁰; Hz. Musa'nın, fethedilmesini istediği ve Allah'ın yazdığı mukaddes arzdan⁴¹; zikirten sonra Zebur'da, "arz"a salih kulların varis olacağı yazıldığından⁴², arzda (Mısır) müstaz'af konumunda olanların oraya yerleştirilip önder ve varis yapılacağından⁴³, sabretmelerine karşılık bu kimselerin yerin bereketli olan meşrik ve mağriplerine varis kılınacağından⁴⁴ bahsedilmiştir.

Sözü edilen ayetler arasında sadece Mâide suresindeki ayette müfessirlerin hemen hepsi tarafından Kitab-ı Mukaddes'teki "vadetme, (ebediyen) mülk ve miras olarak verme" kapsamında değerlendirilen, "mukaddes arz"ın yazılması"ndan bahsedildiği görülmektedir. Kasas ve Mâide surelerinde müstaz'af konumundaki Beni İsrail'in arza yerleştirileceğinden bahsedilmesi de bu anlayışı destekleyecek bir anlatıma sahiptir. Bu doğrultuda müfessirler arzın İsrâiloğullarına vadedildiğini fakat bunun belli şartlara bağlı olduğunu ve söz konusu şartlar yerine getirilmediği için vaadin gerçekleşmediğini belirtmişlerdir. Diğer bir deyişle vaadin gerçekleşmesi iman etme ve Allah'ın sözüne itaat etme şartına bağlıdır.⁴⁵ "Arza salih kulların varis olacağı" nı aktaran ayet, tarihsel süreçte bir vakıa olarak İsrâiloğullarının arza sahip olamamaları ve Kitab-ı Mukaddes'te, ahdin yerine getirilmemesine binaen vad edilenlerin de geri alındığına dair ifadeler de zikri geçen

³⁷ Attias-Benbassa, *Paylaşlamayan Kutsal Topraklar*, 20; Hristiyanlığın "kutsallığı" arzdan kişiye naklettiğine dair yorum için bk. W. D. Davies, *The Territorial Dimension of Judaism* (London: University of California Press, 1982), 133.

³⁸ Roger Garaudy, *The Founding Myths of Israeli Politics* (Chicago: AAARGH, 1996), 12.

³⁹ Söz konusu bilgiler için bk. Garaudy, *The Founding Myths*, 12-14.

⁴⁰ "Onu ve Lûtu kurtarıp, tüm varlıklar için bereketli kıldığımız arza ulaştırdık." (el-Enbiyâ 21/71).

⁴¹ "Ey kavimim! Allah'ın size yazdığı kutsal toprağa girin." (el-Mâide 5/21).

⁴² "Muhakkak ki biz, zikirten sonra Zebûr'da "Yeryüzü salih kullarına kalacaktır" diye yazdık." (el-Enbiyâ 21/105).

⁴³ "Oysa biz o arzda güçsüz düşürülenlere lutfu bulunmak, onları önderler yapmak, vâris kılmak istiyorduk." (el-Kasas 28/5-6).

⁴⁴ "Ezilen olan o kavmi de (İsrâiloğulları) bereketli kıldığımız ülkenin doğu ve batı taraflarına mirasçı kıldık." (el-A'râf 7/137).

⁴⁵ Beyzâvî, *Envârü't-tenzil ve esrârü't-te'vil* (Dimaşk-Beyrut: Dârü'r-Reşid, 2000), 1/429; Ebü's-Senâ Şihâbüddin el-Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî fi tefsîri'l-Ķur'ânî'l-'azîm ve's-seb'î'l-me'ânî* (Beyrut: Dârü İhyâit-Türâsi'l-Arabî, ts.), 6/106.

görüşü destekleyecek niteliktedir. Netice itibariyle Kur'an'a göre İsrailoğullarının sabretme ve salih olma gibi şartlar gerçekleştiğinde arza varis kılınacağı söylenebilir.

2. Tefsir Kaynaklarında Savaş, Galibiyet, Mağlubiyet ve Arz-ı Mev'ûda Dair Ayetler Kapsamında Ktb Fiiline Bakış

Hiz. Musa'nın mukaddes arza girme emri, bu emrin reddedilmesi ve bunun sonucunda İsrailoğullarının o topraklardan kırk yıl mahrum kalarak çölde yaşamaya mahkûm olmasını anlatan Mâide suresinin 21-26. ayetleri çerçevesinde birçok rivayet aktarılmaktadır. Özetle bu rivayetlere göre Hiz. Musa Mısır'dan çıktuktan sonra Allah onlara Şam topraklarını vadedmiştir. Bu çerçevede Beni İsrail, Şam topraklarını” vadedilmiş toprak” olarak isimlendirmişlerdir. Söz konusu vaat doğrultusunda Hiz. Musa bu toprakların durumunu öğrenmeleri için on iki güvenilir kişi seçmiş ve bölgeye göndermiştir. Bu kimseler bölgeye girdiklerinde korkunç görünümü ve iri cüsseli kişiler görmüşlerdir. Rivayete göre bölgede yaşayan bir kişi bunları almış ve bahçeden topladığı meyvelerinin yanına koyarak onları krala sunmuştur. Bu kişileri kralın huzuruna (meyve gibi) saçan kimse krala: “Bunlar bizimle savaşmak istiyormuş” deyince kral: “Gidin ve gördüğünüz şeyleri efendinize anlatın.” demiştir. Bunun üzerine on iki kişi dönüp Hiz. Musa'ya olanları anlatmışlar, Hiz. Musa da onlardan gördüklerini ve duyduklarını diğer insanlara anlatmamalarını istemiş fakat iki kişi hariç (Yuşa b. Nun ve Kalib b. Yufanna) onlar bu uyarıyı dikkate almamışlardır. Söz konusu iki kişi, insanları savaşı cazip göstermişler, o toprakların çok güzel ve bereketli olduğunu, orada yaşayan insanların da iri olmakla birlikte cesaret konusunda zayıf olduklarını anlatmışlardır. Diğer on kişi ise halkın gönlüne korku salmış ve onlarla savaşmanın mümkün olmadığını söylemişlerdir. Bunun üzerine Hiz. Musa beddua etmiş ve onlar kırk sene çölde başı boş dolaşmışlardır.⁴⁶

Tefsir kaynaklarında Hiz. Musa'nın girilmesini emrettiği⁴⁷ mukaddes arz ile kastının ne olduğuna dair farklı açıklamalar yer almaktadır.⁴⁸ Bunlar incelendiğinde çok kez mukaddes

⁴⁶ ilgili rivayetler için bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 8/289-298; Fahrüddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb* (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1981), 11/201-202; Kurtubî, *el-Câmi'*, 7/396; İbn Kesîr, *Tefsîr*, 5/150-151; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-menşûr*, 5/246; Söz konusu yerde yaşayan insanların cüssesiyle ilgili abartılı açıklamalar için bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 8/290-298; Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 11/201; Kurtubî, *el-Câmi'*, 7/396; İbn Kesîr, *Tefsîr*, 5/151; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-menşûr*, 5/246-247; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, 6/106; Muhammed Reşid Rıza, *Tefsîru'l-Menâr* (Kahire: Dârül-Menâr, 1947), 6/332; İbn Kesîr, Beni İsrail'in bu kimselere nispetle çekirge gibi olduğunu aktaran rivayetlere şüpheyle yaklaşmaktadır. Âlûsî de bu rivayetleri ve Uc b. Unuk ile ilgili rivayeti hurafe olarak görmektedir. Reşid Rıza'nın da benzer bir görüşe sahip olduğu görülmektedir. Söz konusu görüşler için bk. İbn Kesîr, *Tefsîr*, 5/151-152; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, 6/106; Reşid Rıza, *Tefsîru'l-Menâr*, 6/331-333; Benzer bir yaklaşım için bk. Mustafâ el-Merâğî, *Tefsîrü'l-Merâğî* (Mısır: Şeriketü Mektebeti ve Matbaati Mustafa el-Bâbî, 1946), 6/91; Tevrat'tan aktarılan bilgilerin ayrıntısı için bk. Say.13:1-33.

⁴⁷ İbn Aşur, “arza girin” emrinin “girmek için esbaba başvurarak çabalayın, girmek için hazırlanın” anlamında olduğunu belirtmiştir. Söz konusu açıklama için bk. Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir et-Tûnisî, *Tefsîru't-tahrîr ve't-tenvîr* (Tunus: Ed-Dâru't-Tunusiyye li'n-Neşr, 1984), 6/162.

⁴⁸ Söz konusu açıklamalar için bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 8/284-286; Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 4/192; Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 11/202; Kurtubî, *el-Câmi'*, 7/395; Beyzâvî, *Envârü't-tenzil*, 1/429; İbn Kesîr, *Tefsîr*, 5/149; Ebü'l-Hasen Burhânüddîn İbrâhîm b. Ömer b. Hasen er-Rubât el-Hırbevî el-Bikâî, *Naẓmü'd-dürer fi tenâsübi'l-âyât ve's-süver* (Kahire: Dârü'l-Kitâbi'l-İslâmî, 1984), 6/74-75; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-menşûr*, 5/244; Cemâlüddîn Kâsımî, *Meḥâsinü't-te'vî* (b.y. Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1957), 6/1933; Reşid Rıza, *Tefsîru'l-Menâr*, 6/325-326; Mustafâ el-Merâğî, *Tefsîrü'l-Merâğî*, 6/90; Hayrettin Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsîr* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006), 2/246.

lafzının mübarek ve mutahhar lafızlarıyla karşılandığı dikkat çeker.⁴⁹ Söz konusu yerin bu sıfatla anılması şirk, masiyet, iftiradan arınmış ve peygamberler/mü'minler için mesken oluşu ile ilişkilendirilmiştir.⁵⁰ Bu yaygın görüşten farklı olarak Hz. İbrahim'in zikri geçen yerde (Hebron) defnedilmesine binaen oranın mukaddes olduğu da belirtilmiştir.⁵¹

Konumuz olan ayetteki *ktb* fiili vaat, takdir, emir ve hibe etme anlamları doğrultusunda müfessirler tarafından "Allah'ın sizin için takdir ettiği, hükmettiği, ayırdığı, tayin ettiği, levh-i mahfuzda size ait olarak ve mesken edinmeniz için yazdığı, İbrahim'e vadettiği, Allah'ın vaadi gereğince size oturma hakkı verdiği, Allah'ın atanız İsrail'in diliyle sizden iman edenlere miras olarak hibe ettiği; namaz, oruç, hac ve umre ile emrolunmaya benzer şekilde emrolundukları, girmenizi emrettiği, farz kıldığı" gibi ifadelerle açıklanmıştır.⁵²

Sözü edilen ayet grubunun başında mukaddes arzın Hz. Musa'nın kavmine yazıldığından, sonunda da söz konusu yerin kırk yıl boyunca bu kimselere haram kılındığından bahsedilmiş olması özellikle *ktb* fiilini ilahi yazgı bağlamında değerlendiren müfessirler tarafından çözümlenmesi gerekli bir nokta olarak görülmüştür.⁵³ Diğer bir ifadeyle söz konusu yer, Hz. Musa'nın kavmine levh-i mahfuzda yazılmışken bu kimselerin oraya gir(e)memesi ve sonrasında onlara bu yerin haram kılınması nasıl olmuştur? Bu kapsamda ilahi yazgı gerçekleşmemiş midir?⁵⁴

Sözü edilen mevhum çelişkinin giderilmesi için İslam alimleri tarafından farklı yorumlar geliştirilmiştir. Buna göre Beni İsrail, arza yerleşmiş ve arz kendilerinin olmuştur. Hz. Musa da ilgili sözüyle o zamanki toplumu değil Beni İsrail'i kastederek konuşmuştur.⁵⁵ Topluma bu şekilde hitap edilmesi örfte ve dilde bilinen bir husustur. Bu kapsamda ataların yaptıkları bazen muhataplara isnat edilirken sonraki nesiller için gerçekleşecek olan şeyler de muhataplara vadedilebilir. Hz. Peygamber'in kıyametten önce İstanbul'un fethini ümmetine müjdelemesini de

⁴⁹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 8/284-286; Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 11/202; İbn Kesîr, *Tefsîr*, 5/149; Bikâî, *Naẓmü'd-dürer*, 6/74; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-menşûr*, 5/244; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, 6/106; Muhammed Cemâlüddîn b. Muhammed Saîd b. Kâsım ed-Dımaşkî, *Meḥâsinü't-te'vîl* (b.y.: Dâru İhyâ'î'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1957), 6/1933; Reşid Rıza, *Tefsîru'l-Menâr*, 6/324-325; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 6/162; Mustafâ el-Merâğî, *Tefsîrü'l-Merâğî*, 6/90.

⁵⁰ Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 11/202; Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl*, 1/429; Bikâî, *Naẓmü'd-dürer*, 6/74; Mustafâ el-Merâğî, *Tefsîrü'l-Merâğî*, 6/90; Karaman vd., *Kur'an Yolu*, 2/246; Söz konusu yerin afetlerden, kıtlık ve açlıktan korunmuş ya da günahlardan arınılacak bir yeri olduğu için bu sıfatla anıldığına dair görüş için bk. Zikri geçen bilgiler için bk. Kurtubî, *el-Câmi'*, 7/395; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, 6/106.

⁵¹ Söz konusu yerin ayrıntılı konumu için bk. İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 6/162.

⁵² Bu konuda bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 8/284-289; Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an ḥakâ'iki ğavâmiẓi't-tenzîl ve 'uyûni'l-eḳâvil fi vüçûhi't-te'vîl* (Riyad: Mektebetü'l-Abikan, 1998), 2/221; Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 11/202; Kurtubî, *el-Câmi'*, 7/395-396; Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl*, 1/429; İbn Kesîr, *Tefsîr*, 5/149; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-menşûr*, 5/244; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, 6/106; Kâsımî, *Meḥâsinü't-te'vîl*, 6/1933; Reşid Rıza, *Tefsîru'l-Menâr*, 6/326; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 6/162; Mustafâ el-Merâğî, *Tefsîrü'l-Merâğî*, 6/90.

⁵³ Nitekim İbn Âşûr, sözü edilen ayetteki *ktb* fiilinin bildiğimiz anlamda bir yazma olmadığını ve buradaki yazmanın mecazi olduğunu ifade etmiştir. "Kitâbet" iptali mümkün olmayan durumlar için kullanılır. Allah arzı Hz. İbrahim'in zürriyetine miras olarak vereceğini vadedmiştir ve O vaadinden dönmez. Söz konusu görüş için bk. İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 6/162.

⁵⁴ İlgili sorular için bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 8/286.

⁵⁵ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 8/286-287; Reşid Rıza, *Tefsîru'l-Menâr*, 6/329.

böyle düşünmek mümkündür.⁵⁶ Diğer bir görüşe göre ifade zahiren umum ifade etmekle birlikte anlam olarak husus ifade etmektedir. Dolayısıyla o arz Hz. Musa'nın kavminden bir kısmı için yazılmıştır.⁵⁷ Rivayetlere göre Yuşa b. Nun ile Kalib b. Yufanna'nın o bölgeye girmiş olması da zikri geçen sözün husus ifade edebileceğine delil olarak gösterilmiştir.⁵⁸ Söz konusu çelişkiyi gidermek için ayetteki *ktb* fiilinin "emr" anlamında olduğu da söylenmiştir.⁵⁹

Mukaddes arzın Beni İsrail için yazılmış olmasıyla ilgili diğer bir açmaz ise vakiadır. Nitekim ilgili kavim Suriye ve Filistin topraklarına sürekli sahip olmamıştır. Bu kapsamda Reşid Rıza, Allah'ın Hz. İbrahim'e o topraklara yerleşmeyi vaadettiğini ama bu vaadin, o beldelerin tamamının sürekli olarak ve sadece onların mülkü olması anlamına gelmeyeceğini belirtmiştir. Vakıa da bunu gerektirmektedir ve Allah vaadine aykırı hareket etmez. İlgili vaat üzerinden Yahudilerin eninde sonunda mukaddes arza hâkim olacaklarına dair algı da doğru değildir.⁶⁰ Reşid Rıza'nın "*Mülkü dilediğine verirsin, dilediğinden de çekip alırsın.*" ayeti⁶¹ kapsamında işaret ettiği üzere Allah'ın dilemesinin nasıl tecelli ettiği ancak vakıa üzerinden anlaşılabilir. Bu çerçevede gerçekleşen her şey onun dilemesidir. "Şey" kelimesinin, "şâe" fiilinin mastarı olarak düşünülmesi de bu görüşü desteklemektedir. Dolayısıyla Allah'ın dilemesi ve bu dileğini yazması ile şey ve vakıa arasında bağ olduğu söylenebilir.⁶²

Tebük seferi bağlamında Hz. Peygamber'e söylemesinin emredildiği "*Bizim başımıza ancak Allah'ın yazdığı gelir.*" sözündeki *ktb* fiili de müfessirler tarafından Allah'ın takdir edip yazdığı, ispat ve icap ettiği, katında malum olup hükme bağladığı şeylerin yazılması olarak açıklanmıştır. Buna göre Allah'ın dışındaki bütün varlıkların mümkündür ve vacip olanın tercihine bağlı olarak tercihte bulunabilir. Her şey onun kaza ve kaderine bağlı olarak gerçekleşir.⁶⁴ Diğer bir ifadeyle Allah her şeyi levh-i mahfuzda yazmıştır. İlminin aksine bir durumun ortaya çıkması o ilmin aslında cehalet, hükmün de yalan olduğunu gösterir ki bu mümkün değildir.⁶⁵

Tebük seferiyle ilgili ayet kapsamında tefsirlerdeki genel kanaat bu yönde olmakla birlikte ilgili ayet çerçevesinde Allah'ın kanunlarına dikkat çeken müfessirler de bulunmaktadır. Bu bağlamda Reşid Rıza, zikri geçen ifade kapsamında "yasalarında takdir etmiş olduğu arınma, zafer, ganimet ve şehit olma gibi sonuçlar" anlamını zikretmiştir.⁶⁶ Ona göre müminler dinin gereklerini yerine getirip her alanda zafere götüren sebeplere başvurarak ilahi yasalara uymalı ve bütün

⁵⁶ Reşid Rıza, *Tefsîru'l-Menâr*, 6/329.

⁵⁷ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 8/287; Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 11/202; Zikri geçen görüşü aktaran Reşid Rıza, bu anlatımı fasih üsluba aykırı bulmaktadır. Sözü edilen görüşü için bk. Reşid Rıza, *Tefsîru'l-Menâr*, 6/329.

⁵⁸ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 8/287.

⁵⁹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 8/287; Reşid Rıza, *Tefsîru'l-Menâr*, 6/329.

⁶⁰ Reşid Rıza, *Tefsîru'l-Menâr*, 6/331-333; Aynı yorum için bk. Mustafâ el-Merâğî, *Tefsîrü'l-Merâğî*, 6/90.

⁶¹ Âl-i İmrân 3/26.

⁶² Reşid Rıza'nın söz konusu görüşü için bk. Reşid Rıza, *Tefsîrü'l-Menâr*, 3/271.

⁶³ et-Tevbe 9/51.

⁶⁴ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 11/495; Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-ğur'ân*, 6/375; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/52; Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 16/87-88; Kurtubî, *el-Câmi'*, 10/234; Beyzâvî, *Envârü't-tenzil*, 2/58; Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahrü'l-muhtâ* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1993), 5/53; İbn Kesîr, *Tefsîr*, 7/214; Süyûtî, *ed-Dürü'l-menşûr*, 7/401

⁶⁵ Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 16/88.

⁶⁶ Reşid Rıza, *Tefsîru'l-Menâr*, 10/556.

bunlardan sonra Allah'a tevekkül etmelidir. İslam ümmetinin imkanı ölçüsünde kuvvet hazırlaması, tefrika ve başarısızlığı sebep olacak çekişmelerden sakınması da yasalara uyma kapsamında ele alınmalıdır.⁶⁷

Haşr suresinde Yahudiler için sürgünün yazıldığından bahseden ayette geçen “Eğer Allah onlara sürgünü yazmamış olsaydı...” cümlesindeki⁶⁸ *ktb* fiili de müfessirler tarafından “Allah’ın ‘Ümmü’l-Kitap’ta/levh-i mahfuzda onlar için sürgüne hükmetmesi, takdir etmesi, hikmetinin bunu gerektirmesi ve bu kimseleri sürgünü tercih etmeye yönlendirmesi, Beni İsrail’e sürgünü yazmış olması ve bunun Hz. Muhammed eliyle gerçekleşmesi gibi ifadelerle açıklanmıştır.⁶⁹ Bakara ve Nisa surelerinde savaşın yazıldığından bahseden ayetlerde⁷⁰ geçen *ktb* fiili de müfessirler tarafından farz/vacip kılma, emretme, izin verme, mükellef kılma anlamlarında düşünülmüştür.⁷¹

Netice itibariyle tefsir kaynaklarında, mukaddes toprakların İsrailoğullarına yazılması ile ilgili olarak ayetteki ifade ile vâkıanın uzlaştırılması yoluna gidilmiştir. Bu kapsamda ayetteki ifade; umum-husus, hitabın kime yönelik olduğu ve vâdin sürekliliği açılarından değerlendirilmiştir. Diğer ayetlerdeki *ktb* fiilinin ise daha çok, Allah’ın takdiri bağlamında değerlendirildiği görülmektedir.

3. Değerlendirme

3.1. Savaş, Galibiyet ve Mağlubiyet Yasaları Bağlamında Ktb Fiili

Kur’an’da savaş, galibiyet ve mağlubiyete dair ayetler bağlamında *ktb* fiilinin, birbiriyle bağlantılı iki farklı anlamda kullanıldığını söylemek mümkündür. Bunlardan birincisi bir toplumun toplumsal, siyasi ve ekonomik şartlar neticesinde savaş durumuna gelmesidir. Diğer ise bir toplumun, bir savaşın kazanılmasını gerektirecek şartlar bileşkesini potansiyel olarak barındırmasıdır. Sözü edilen veçheleriyle zikri geçen ayetler bağlamında *ktb* fiilinin konjonktür kavramına yaklaştığı söylenebilir. Nitekim konjonktür, “her türlü şart ve durumun ortaya çıkardığı sonuç” ya da “siyasal, toplumsal, ekonomik alanlarda olgulardan, durumlardan ve istatistiklerden yararlanarak olayların gelecekteki gelişmeleriyle ilgili kestirimde bulunmak olarak tanımlanmaktadır. Dolayısıyla savaş, galibiyet ve mağlubiyet bağlamındaki ayetlerde *ktb* fiilinin, bir toplumun şartlar gereği savaş durumuna gelmesi ya da fetih için gerekli şartlar bileşkesinin ilm-i ilahide –konjonktürdeki tahminden farklı olarak- kati surette belli olmasını

⁶⁷ Reşid Rıza, *Tefsîru’l-Menâr*, 10/557.

⁶⁸ el-Haşr 59/3.

⁶⁹ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 22/504; Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Şur’ân*, 15/63; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 6/75; Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahrü’l-muhtâf*, 8/243; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-tenvîr*, 28/73; Mustafâ el-Merâgî, *Tefsîru’l-Merâgî*, 28/35; Karaman vd., *Kur’ân Yolu*, 5/287.

⁷⁰ el-Bakara 2/216, 246; en-Nisâ 4/77.

⁷¹ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 3/643; 4/442; 7/230-231; Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Şur’ân*, 2/139; 3/330; Ebû Bekr İbnü’l-Arabî, *Ahkâmü’l-Şur’ân* (Beirut: Darü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2003), 1/205; Râzî, *Mefâtîhu’l-ğayb*, 6/27; 10/190-191; Kurtubî, *el-Câmi’*, 7/395; 4/230; Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahrü’l-muhtâf*, 2/151-152; İbn Kesîr, *Tefsîr*, 2/283; 4/161; Süyûtî, *ed-Dürü’l-mensûr*, 2/503; Âlûsî, *Rûhu’l-me’ânî*, 2/106, 165; 5/85; Reşid Rıza, *Tefsîru’l-Menâr*, 2/312; 5/264; Kâsımî, *Me’hâsinü’t-te’vîl*, 3/534, 642; 5/1399; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-tenvîr*, 2/319, 484-487; 5/125; Karaman vd., *Kur’ân Yolu*, 1/386; 2/97; “Menâr” tefsirinde Kitab-ı Mukaddes’teki veriler ve Mâide suresinin ilgili ayeti bağlamında arz-ı mev’ûd kavramının değerlendirildiği görülmektedir. Bu çerçevede Reşid Rıza, Kitab-ı Mukaddes ve vakia üzerinden Yahudilerin arz-ı mev’ûd anlayışını cerh etmiştir. Söz konusu açıklamalar için bk. Reşid Rıza, *Tefsîru’l-Menâr*, 6/326-327.

ifade ettiği söylenebilir. Söz konusu bileşkenin sunduğu sonuç, başta toplumsal ve psikolojik unsurlar olmak üzere kendisini meydana getiren unsurların çokluğu ve değişken yapısından dolayı insanlar tarafından etrafını cami biçimde kuşatılamamaktadır. Ne var ki bu durum, zikri geçen sonucun da belli yasalar çerçevesinde işlediği gerçeğini ortadan kaldırmamaktadır.

Sosyal-siyasi şartlar ve devletler arası ilişkilerin savaş ve bunun sonucunda sürgün gibi durumları gerektirmesi Kur'an'da *ktb* fiiliyle ifadesini bulmuştur. Yahudilerin müşriklerle iş birliği yapıp Medine antlaşmasını bozmaları üzerine Müslümanlar tarafından kuşatılmaları ve söz konusu olay örgüsünün süreç olarak sürgünü doğurmasının⁷² ya da şartların gerektirmesi sonucu Müslümanların /İsrâilîğullarının kafirlerle savaşma durumuna gelmelerinin⁷³ *ktb* fiiliyle ifade edilmesi bu kapsamdadır.

Mâide ve Tevbe suresindeki ayetlerin (el-Mâide 5/21, et-Tevbe 9/51) bağlamı savaş öncesidir. Bu noktada iki ayette de önce *ktb* fiiliyle Allah'ın yasalarından, sonrasında zaferi getiren unsurların anahtarı olan tevekkülden bahsedilmesi dikkat çekmektedir. Tevekkül, moral ve motivasyon günümüzde de bir savaşın kazanılmasında önemini devam ettirmekle birlikte özellikle beden ve kol gücünün daha çok rol oynadığı eski savaşlarda zafer için daha önemli bir işleve sahiptir. Bu durumda ilgili ayetlerin, güven duygusunun beraberinde getireceği moral ve motivasyonun zafere ulaştıran unsurlar arasında ne kadar önemli olduğunu vurguladığı söylenebilir. Tevbe suresindeki ayetin devamında mü'minlerden, hayra müncer olması dolayısıyla galibiyet /mağlubiyet ve şehadeti iki güzellik olarak sunmaları istenmiştir. Bu durum, yasal çerçevede ilahi müdahalelerin de dahil olduğu çok hassas bir denge üzerinde yürüyen harp ve galibiyet yasasının kuşatılmaz ve dolayısıyla tam olarak bilinemezliğine bir atıf olarak görülebilir.

Bir savaşın kazanılmasında gerekli olan unsurların oluşturduğu bileşkenin "savaşan" dışında savaşılan dönük tarafı da bulunmaktadır. Diğer bir deyişle "ketb" in tahakkuku, savaşan tarafın galibiyet bileşkesini tamamlamasının yanında savaşılan tarafın da mağlubiyet bileşkesini tamamlaması şartına bağlıdır.⁷⁴ Asr-ı saadet başta olmak üzere İslam tarihinde zahirde Müslümanların aleyhine olan savaş şartlarına rağmen elde edilen galibiyetlerde de savaşan ve savaşılan tarafa ait bileşkenin belirleyiciliğini görmek mümkündür. Bu savaşlarda dünyayı önemsememe, tevekkül ve ölümden korkmama gibi niteliklerin kuşanılması ve bileşkenin

⁷² el-Haşr 59/3; Tefsirlerde ilgili ayetin Beni Nadir Yahudileri hakkında olduğu belirtilmiştir. Rivayetlere göre Beni Nadir Yahudilerinin, Bedir ya da Uhud Savaşı'ndan sonra antlaşmayı bozmaları üzerine kaleleri kuşatılmış ve belli şartlarla sürgüne gitmelerine izin verilmiştir. İlgili bilgiler için ve daha ayrıntılı açıklamalar için bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 22/496-506; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 6/73-75; Râzî, *Mefâtihü'l-ğayb*, 29/279-283; İbn Kesîr, *Tefsîr*, 13/472-482; Mustafâ el-Merâğî, *Tefsîrü'l-Merâğî*, 28/31-36.

⁷³ el-Bakara 2/216, 246, en-Nisâ 4/77.

⁷⁴ Savaş sanatı ve savaşta galibiyeti getiren bileşkenin halk, yönetici, savaşın yapılacağı mevsim, savaş meydanının özellikleri, komutanın erdem durumu, askerî örgütlenme vb. unsurlar üzerinden değerlendirilmesi için bk. Sun Tzu, *Savaş Sanatı*, çev. Pınar Erturan (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2017); Savaş ve galibiyet kavramlarının Carl von Clausewitz ile öncesindeki ve sonrasındaki düşünürler tarafından ele alınmış biçimi hakkında bk. Fahri Alpyürtür, *Politik Felsefe Açısından Carl von Clausewitz'in Savaş Düşüncesi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020).

sağlamlaştırılması söz konusu niteliklerden yoksun olduğu için aynı durum bakımından düşük olan toplumların yenilmesini beraberinde getirmiştir. Bu bağlamda aslında *ktb* fiili ekseninde kurulu, devingen yasal bir sistemle karşılaşılmaktadır. Bu sistemde iki tarafın bileşkesi neticesinde bir rota oluşturulmakta ve bileşke unsurlarındaki artış ve eksilişler ya rotayı ortadan kaldırmakta ya da yeniden oluşturulmasına neden olmaktadır.

Bedir Savaşı'ndan hemen önce indiği rivayet edilen⁷⁵ ve “Hz. Peygamber’in mü’minleri savaşa teşvik etmesini emreden, karşı tarafın fikh etmeyen bir toplum olmasına bağlı olarak sabırlı yirmi kişinin iki yüz, yüz kişinin de bin kişiyi yenebileceğini ifade eden” ayet ile, galibiyeti beraberinde getiren bileşkedeki eksiklikler ve zayıflıklar nedeniyle “Allah’ın mü’minlerin yükünü hafiflettiğini, artık yüz kişinin iki yüz, bin kişinin de iki bin kişiyi yenebileceğini, Allah’ın sabredenlerle beraber olduğunu bildiren” ayet de⁷⁶ sözünü ettiğimiz bileşkeye değinmektedir.⁷⁷ Söz konusu ayetlerde savaşanlar kapsamında galibiyet bileşkesindeki en önemli unsurlardan olan “sabır” kavramından “مِائَةٌ صَابِرَةٌ، عَشْرُونَ صَابِرُونَ” bahsedilmesi dikkat çekmektedir. Ayette “anlamayan bir toplum” olmasına bağlı olarak بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لَا يَفْقَهُونَ karşı tarafın mağlup olacağına bildirilmesi mağlubiyet bileşkesinde “fikhın” önemli bir unsur olduğunu ortaya koymaktadır. Nitekim ilgili ayet çerçevesinde “fikh etmeme”; Allah’a, ahirete inanmama, ne uğruna savaştığını bilmeme ya da sevap için savaşmama, tüm mutluluğu bu dünya hayatında görme, bu hayatın o kimse için her şey olması ve onun zevalini istememe olarak açıklanmıştır.⁷⁸ Mü’min kimse ise tüm mutluluğu ahirete hasretmekte, dolayısıyla bu dünya hayatını önemsememekte, güçlü bir yürek ve kararlılıkla cihat etmektedir.⁷⁹ Diğer bir deyişle mü’minleri savaşa sevk eden saiklerle karşı tarafinki farklıdır ve bu bilinç farkı güç ve dayanma oranını etkilemektedir. Böylece Allah rızasını ve şehitlikle birlikte kendisini bekleyen uhrevi güzellikleri düşünen mü’minin gücü katlanmaktadır.⁸⁰ Netice itibariyle zikri geçen ayetler de galibiyetin, bileşkeyi oluşturan unsurların güç ya da eksiklik durumuna bağlı olarak oluştuğunu, unsurlardaki değişikliğin de şaşmaz biçimde işleyen ilahi yasalar çerçevesinde

⁷⁵ Zikri geçen ayetlerin nüzul zamanı için bk. Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 11/266; Râzî, *Mefâtihü’l-ğayb*, 15/197; Hz. Ömer Müslüman olmasını müteakip Müslümanların sayısı kırka ulaştığında zikri geçen ayetin indiğine dair rivayeti aktarıp ilgili ayetin medeni olmasından yola çıkarak bu rivayeti eleştiren İbn Kesir’in görüşü için bk. İbn Kesir, *Tefsîr*, 7/117-118; Söz konusu rivayeti aktaran Razi, bu durumda ilgili ayetin Mekki olup Hz. Peygamber’in emriyle Medeni bir sure içinde yazılmış olabileceğini belirtmiştir. İlgili görüş için bk. Râzî, *Mefâtihü’l-ğayb*, 15/197-198; İbnü’l-Arabî, söz konusu ayetin Bedir günü indiğine dair rivayeti kabul etmemektedir. Zira Bedir günü Müslümanların sayısı üç yüz küsur iken kafirlerin sayısı dokuz yüz küsurdür ve bire on değil bire üç oranı söz konusudur. Müslümanların müşriklerle bire on oranında karşı karşıya geldikleri de nakledilmemiştir. Söz konusu görüşü için bk. İbnü’l-Arabî, *Ahḳâmü’l-Kur’ân*, 2/428.

⁷⁶ el-Enfâl 8/65-66.

⁷⁷ “Bire on” farzının Müslümanlara ağır gelmesi üzerine oranın “bire iki”ye indirildiğine dair rivayet için bk. Buhârî, *el-Câmi’u’ş-şâhîhu’l-müsned min ḥadîsi Resûlillâh şallâllâhü ‘aleyhi ve sellem ve sünenihî ve eyyâmih* (Kahire: el-Mektebetü’s-Selefiyye, H 1400), “Kitâbü Tefsîri’l-Kur’ân/Sûratü’l-Enfâl”, 6-7; Sözü edilen ayet kapsamında Ebu Müslim el-İsfahani’nin neshi reddeden, Taberî’nin ise neshi gerekli gören açıklamaları ve ilgili cümlenin haber cümlesi mi yoksa emir cümlesi mi olduğuna dair yorumlar için bk. Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 11/268-269; Râzî, *Mefâtihü’l-ğayb*, 15/201-202; İbnü’l-Arabî’nin neshi kabul eden, Kurtubî’nin ise nesih olmadığına dair görüşü “hasen” bulan yorumu için bk. İbnü’l-Arabî, *Ahḳâmü’l-Kur’ân*, 2/429; Kurtubî, *el-Câmi’*, 10/70.

⁷⁸ İbnü’l-Arabî, *Ahḳâmü’l-Kur’ân*, 2/429; Râzî, *Mefâtihü’l-ğayb*, 15/199.

⁷⁹ Râzî, *Mefâtihü’l-ğayb*, 15/199.

⁸⁰ Karaman vd., *Kur’ân Yolu*, 2/708.

mütemadiyen sonuca yansıdığını göstermektedir. Diğer bir deyişle esbab-netice bağlamında devingen ve değişken bir yazma sürecinden bahsetmek mümkündür.

3.2. Arz-ı Mev'ûd'un Yazılması Bağlamında Ktb Fiili

Yukarıda sözü edilen açıklamalar doğrultusunda Mâide suresindeki ayette geçen *ktb* fiili bağlamında o esnada bir savaşın kazanılmasını sağlayacak unsurların oluşturduğu bileşkenin aslında İsrâiloğullarının lehine olduğu söylenebilir.⁸¹ Dolayısıyla arz-ı mev'ûdun yazılmasından kasıt, ilgili toprakların takdir-i ilahide söz konusu kavim için ayrılması ya da vaadedilmesi değil, o toplumun bu topraklara sahip olmak için gerekli içsel ve dışsal şartları taşımalarıdır. Ayetin sonunda korkaklığın bir belirtisi olarak gerisin geriye dönmekten bahsedilmesi ve böyle yapılması durumunda bu kimselerin kaybedenlerden olacaklarının belirtilmesi de ilgili bileşkede cesaretin ve dolayısıyla potansiyel enerjinin harekete geçirilmesinin önemli olduğunu ortaya koymaktadır. Bu durum, arz-ı mev'ûdun yazıldığına dair ifadenin, olmuş bitmiş bir işe değil olması muhtemel bir işin sürecindeki değişkenlere işaret ettiğini göstermektedir. Bir sonraki ayete göre İsrâiloğullarından bir kısmı söz konusu yerde zorba bir toplumun olduğu gerekçesiyle savaşmaya yanaşmamıştır. Bu durum, ilgili toplumun bir kısmında bu bileşkenin en önemli unsurlarından olan tevekkül ve cesaretin olmadığı şeklinde yorumlanabilir. Devamındaki ayete göre Allah'ın in'âmında bulunduğu iki kişi ise tevekkül sahibidir ve bu kişilere göre kapılardan (cesaretle) girilmesi durumunda zafer kendilerinin olacaktır. Ayette söz konusu kişilerin in'âmında bulunan kişiler olarak aktarılması "bir toplumun kendisindekini değiştirmedeği müddetçe nimetin de değişmeyeceği" ilkesine⁸² bir ima olarak da düşünülebilir. Bu durumda sözü edilen ayetin fetih de dahil olmak üzere çeşitli nimetlere ulaşmada bileşkenin önemini vurguladığı söylenebilir. Netice itibarıyla bahsi geçen kavmin bir kısmında baskın olarak bulunduğu anlaşılan tembellik, korkaklık ve tevekkülsüzlük gibi durumların etkisiyle kavmin kendisinde olanı değiştirmesi sonucunda cari olan yasalara bağlı olarak fetih tahakkuk etmemiş ve in'âm gerçekleşmemiştir.⁸³ Bunun sonucunda İsrâiloğullarının söz konusu topraklardan 40 yıl mahrum kalıp avare avare çölde gezmeye mahkûm edilmesi, Mısır'daki köleleştirme faaliyetleri neticesinde iliklerine kadar işlemiş olan korkaklık ve benzeri olumsuz huylardan uzak yeni bir neslin yetiştirilmesi hedefine matuf

⁸¹ Söz konusu ayet kapsamında Mâtürîdî, Allah'ın emir ve nehiyelerine uyup Hz. Musa'nın isteğine olumlu cevap verdiklerinde Allah'ın o arzı Beni İsrail'e vereceğini belirtmiştir. İlgili yaklaşımın da potansiyel sebepler bileşkesi çerçevesinde değerlendirilmesi mümkündür. Söz konusu arzın Beni İsrail'e kırk yıl haram kılındığını anlatan "orası onlara kırk yıl muharremdir." (el-Mâide 7/26) ifadesindeki "muharrem" lafzını fihri ve hükmi bir tahrir olarak değil de o topraklardan mahrum bırakılma olarak görmesi de benzer bir yaklaşım olarak değerlendirilebilir. Mâtürîdî'nin zikri geçen yorumları için bk. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Şur'ân*, 4/192, 197.

⁸² er-Ra'd 13/11.

⁸³ İlgili ayet (er-Ra'd 13/11) bir kavim isyan ve ifsatta bulunmadığı sürece Allah'ın -intikam niyetiyle- onlara verdiği nimeti geri almayacağı, nimetin sebepsiz olarak verilebileceği ama cezalandırmanın, kulların yanlış davranışları üzerine bina edileceği şeklinde yorumlanmıştır. Buna göre insanlar nefislerini yozlaştırmazsa Allah onları yardımından mahrum bırakmaz. Söz konusu yorumlar için bk. Râzî, *Mefâtihü'l-ğayb*, 19/23; Muhammed Esed, *Kur'an Mesajı Meal-Tefsir*, çev. Cahit Koytak-Ahmet Ertürk (İstanbul: İşaret Yayınları, 1996), 2/487.

gözükmektedir. Diğer bir ifadeyle bu yolla fethin gerçekleşmesi için gerekli olan bileşkeyi sağlayacak yeni bir neslin yetiştirilmesi hedeflenmiştir.⁸⁴

Netice olarak Kur'an'da savaşın, sürgünün ya da toprağın yazıldığına dair ifadeleri, Allah'ın daha önceden kader/ilim/levh-i mahfuz kitabına yazdıklarını ifade etmesi olarak düşünmek ve aslında eylemleri gerçekleştirenin insan olduğunu, Allah'ın sadece bunları bildiğini ifade etmek kulağı ters taraftan göstermeye benzemekte ve ilgili durumu girift bir özelliğe büründürmektedir. Ayrıca söz konusu yaklaşımda her ne kadar net biçimde ifade edilmese de esbaba tevessülün ikinci planda konumlandırıldığı söylenebilir.⁸⁵ Bu noktada ilgili ayetlerin bağlamı, sebab-i nüzule dair aktarılanlar ve tarih boyunca tecrübe edilen vakıalar, söz konusu yazımdan maksadın “şartların o esnada bir sonucu gerektirmesi” olduğunu ortaya koymaktadır.

Sonuç

Savaş, galibiyet ve mağlubiyete dair ayetler bağlamında Kur'an'da *ktb* fiilinin, kök anlamına da uygun olarak “konjonktür” kavramıyla yakın anlam ilişkisi içerisinde “şartlar bileşkesinin savaş ve sürgün gibi durumları gerektirmesi” ya da kullanıldığı an için geçerli olmak kaydıyla “bir taraf mağlubiyeti doğuran nitelikleri taşıırken diğer tarafın galibiyet için gerekli nitelikleri taşıması” anlamında olduğu söylenebilir. Söz konusu fiilin “iki deriyi dikerek birleştirmek, hayvanın iki dudaklarını bağlamak” gibi kök anlamları da “şartlar bileşkesi” anlamındaki ilgili kavramla tam bir uyum içerisinde dir.

Zikri geçen uygunluk dışında vakıa da zikri geçen bağlamlardaki *ktb* fiilinin, toplumsal ve fiziki yasalar “kitab”ına bağlı olarak her an değişebilen, esbabın oluşturduğu bileşkeye göre rota belirleyip esbap-sonuç çizgisi çizen “anlık bir yazma” olduğunu göstermektedir. Nitekim ayette (el-Mâide 5/21) sözü edilen toprakların Hz. Musa'nın kavmine yazıldığı belirtilmekte fakat vâkıa bu durumun aksini göstermektedir. Zira bu toprakların Yeşu zamanında Beni İsrail'in eline geçtiği fakat tarihi seyirde farklı toplumların hakimiyetine girdiği bilinmektedir. Bu durum, “yazma”nın ezeli ve ebedi karakterde olmayıp, hakim toplumda “istikamet”e dair bileşkedeki artış ve eksilişe bağlı olduğunu ortaya koymaktadır. Hz. Peygamber ve ashab-ı kiram tarafından Bedir esirleri hakkında tercih edilen uygulamanın Mekke'nin fethine giden yolu kapatmamakla birlikte yeni bir rotanın oluşturulmasını beraberinde getirmesi de “iradi ya da gayr-ı iradi doğru ya da yanlış her eylemin, “kitab”a bağlı olarak geleceğin oluşumunu etkilemesi” dolayısıyla *ktb* fiili kapsamında değerlendirilebilir.

⁸⁴ Reşid Rıza ve Mustafâ el-Merâgî de Mısır'da köleleştirilen ve türlü zulümlere uğrayan İsrâiloğullarının, tabiat edindikleri zillet yüzünden Hz. Musa'nın savaş emrini yerine getirmediklerini belirtmişlerdir. Bu durum, Amerika'da köleliğin yasaklanmasından sonra, köleliğe alışıp bağımsız hayatı meşakkatli buldukları için bu kimselerin köleliğe dönmek istemelerine benzemektedir. Mısır'da Firavunların zulmü Beni İsrail'i zillet tabiatlı kılmıştır. Allah, bu toplumun maddi olarak diri olmakla birlikte manen ölü olduğunu ve bu yüzden arza girme emrine itaat etmeyeceğini bildiğinden vaadinin, bu toplum yok olduktan sonra çöl hayatının özgür ikliminde yetişen bir nesille gerçekleşeceğini bildirmiştir. Zikri geçen iki müfessir tarafından söz konusu haram kılmanın teklifi değil de fiili olduğuna işaret edilmesi de ilgili konudaki yasal sürece bir atıf niteliği taşımaktadır. Konuyla ilgili ayrıntılı açıklamalar için bk. Reşid Rıza, *Tefsîru'l-Menâr*, 6/333-338; Mustafâ el-Merâgî, *Tefsîru'l-Merâgî*, 6/91-95.

⁸⁵ İlgili ayet kapsamında yanlış tevekkül anlayışına dikkat çeken Muhammed Abduh'un görüşleri için bk. Reşid Rıza, *Tefsîru'l-Menâr*, 10/557.

Konuyla ilgili olarak tefsir kaynaklarımızda söz konusu ayetler bağlamında *ktb* fiilinin daha çok “ezeli ve ebedi vaat, takdir, hibe, ilm-i ilâhî ya da levh-i mahfûz” kapsamında ele alındığı görülmektedir. Özellikle modern dönemde, İsrailoğullarının söz konusu topraklara sahip olamaması kapsamında ezeli ve ebedi yazgının, Beni İsrail’in istikamet üzere olmamasıyla ilişkili olarak şekillendiği belirtilmiştir. Ne var ki genel olarak tarih, özel olarak sebab-i nüzule dair rivayetler tarafından aktarılan ve Allah’ın konuyla ilgili olarak meşietine ve yasına işaret eden vakıalar üzerinden hareket edilerek *ktb* fiilinin; “kitab”a (yasa) bağlı olarak anlık, dönemsel ya da konjonktürel bir yazma eylemi olarak görülmesi, “Allah’ın önce yazıp sonra silerek tekrar yazması” durumunu da kelami bir problem olmaktan çıkaracaktır.

Hiz. Musa’nın Mâide suresinde geçen ilgili hitabının öncelikli olarak muhatap konumundaki Beni İsrail’e yöneldiği açıktır. Söz konusu hitapta ilgili arzın kendilerine yazılmış olduğu belirtilmekle birlikte bu topluluğun söz konusu topraklara girmeyip yerleşmedikleri tarihen sabit olduğundan konumuz olan ayetteki *ktb* fiilinin vaat ve yazgı çerçevesinde değerlendirilmesi bir tekellüf ürünü olacaktır. İlgili hitabın ve yazma eyleminin, Hiz. Musa’ya gerçekten inanan tevhid ehli Yahudiler için halen ve gelecek için geçerli olabileceğini, dolayısıyla vadin geçerliliğinin halen devam ettiğini söylemek, *ktb* fiilinin “şartlar oluştuğunda gerçekleşen bir yazma süreci”ne işaret ettiği tezini desteklemektedir. Tarihi süreçte söz konusu topraklara farklı milletlerin sahip olması da ilgili fiilin vaat çizgisinden şart ve nitelikleri taşıma çizgisine geçişini kolaylaştırmaktadır.

Gerek konumuzla ilgili ayetler gerekse Kitab-ı Mukaddes’in sunduğu veriler, özellikle Reşid Rıza tarafından vakıa ve Beni İsrail’in sözleşmeye uygun davranıp davranmaması bağlamında ele alınmıştır. Bu kapsamda vâkî durum ve Kitab-ı Mukaddes verilerinin Yahudilerin arz-ı mev’ûd yaklaşımını desteklemediği dile getirilmiştir. Burada dikkat çeken husus ise Kitab-ı Mukaddes verilerinin mutlak olarak gayr-i muharref ve ilahi kelam hüviyetinde görülüp bu veriler üzerinden karşı tarafın ilzam edilmeye çalışılmış olmasıdır. İlgili bölümde değinildiği üzere modern dönemdeki hemen bütün Batılı Kitab-ı Mukaddes araştırmacıları/müfessirleri tarafından Kitab-ı Mukaddes’teki arz-ı mev’ûd yaklaşımı eleştirilmiştir. Bu kapsamda Kitab-ı Mukaddes’te, arz-ı mev’ûda dair ifadeler bazı araştırmacılar tarafından fetihlerin gerçekleşmesini müteakip, geçmişe doğru öngörülen kehanetler (vaticinium ex eventu) kapsamında değerlendirilmiştir. Bu durum, arz-ı mev’ûd anlayışının Kitab-ı Mukaddes’teki verilere sıkı sıkıya bağlı kalınarak açıklanmasını tartışmaya açmaktadır.

Kaynakça

- Alpyürür, Fahri. *Politik Felsefe Açısından Carl von Clausewitz’in Savaş Düşüncesi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Âlûsî, Ebû’s-Senâ Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd el-Hüseynî. *Rûhu’l-me’ânî fi tefsîri’l-Şur’âni’l-‘azîm ve’s-seb’i’l-meşânî*. 30 Cilt. Beyrut: Dârü İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, b.y.
- Attias, Jean-Christophe; Benbassa, Esther. *Paylaşılmayan Kutsal Topraklar ve İsrail (Israel, la Terre et le Sacre)*. çev. Nihal Önal. İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.

- Beyzâvî, Nâsiruddîn Ebü'l-Hayr Abdullah b. Ömer b. Muhammed eş-Şîrâzî eş-Şafîî. *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*. Thk. Muhammed Subhi Hasan Hallâk - Muhammed Ahmed el-Atraş. 3 Cilt. Dımaşk-Beyrut: Dârü'r-Reşid, 2000.
- Bikâî, Ebü'l-Hasen Burhânüddîn İbrâhîm b. Ömer b. Hasen er-Rubât el-Hırbevî. *Nazmü'd-dürer fi tenâsübi'l-âyât ve's-süver*. 22 Cilt. Kahire: Dârü'l-Kitâbi'l-İslamî, 1984.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî. *el-Câmi'u's-şâhîhu'l-müsned min hadîsi Resûlillâh şallallahü 'aleyhi ve sellem ve sünenihî ve eyyâmih*. thk. Muhibbüddin el- Hatîb. 4 Cilt. Kahire: el-Mektebetü's-Selefiyye, H 1400.
- Clines, David J.A. (ed.). *The Dictionary of Classical Hebrew*. Sheffield: Sheffield Academic Press, 1998.
- Davies, W. D.. *The Territorial Dimension of Judaism*. London: University of California Press, 1982.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî. *el-Bahrü'l-muht*. thk. eş-Şeyh Adil Ahmed Abdülmevcud, eş-Şeyh Ali Muhammed Muavviz. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1993.
- Eliezer Ben Yehuda. *A Complete Dictionary of Ancient and Modern Hebrew*. Eret: Hebrew Teachers' Organisation, n.d.
- Esed, Muhammed. *Kur'ân Mesajı Meal-Tefsir*. çev. Cahit Koytak-Ahmet Ertürk. İstanbul: İşaret Yayınları, 1996.
- Garaudy. Roger. *The Founding Myths of Israeli Politics*. Chicago: AAARGH, 1996.
- Gorsolke, Ute Neumann. "And the Land Was Subdued Before Them..."? Some Remarks On the Meaning of כננ in Joshua 18:11 and Related Texts". *The Land Of Israel in Bible, History and Theology*, ed. Jacques Van Ruiten, J. Cornelis de Vos. The Netherlands: Koninklijke Brill NV, 2009.
- Halîl b. Ahmed, Ebû Abdirrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî. *Kitâbü'l-'Ayn*. thk. Abdülhamid Hendavi. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir et-Tûnisî. *Tefsîru't-tahrîr ve't-tenvîr*. 30 Cilt. Tunus: Ed-Dâru't-Tunusiyye li'n-Neşr, 1984.
- İbn Düreyd. Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Düreyd el-Ezdî el-Basrî. *Cemheretü'l-luğa*. thk. Remzi Münir Balebeki. Beyrut: Daru'l-İlmi'l-Melayin, 1987.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfiî. *Tefsîrü'l-Çur'âni'l-'azîm*. Thk. Mustafa es-Seyyid Muhammed-Muhammed es-Seyyid Reşad. 15 Cilt. Giza: Müessesetü Kurtuba, 2000.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî. *Lisânü'l-'Arab*, thk. Abdullah Ali el-Kebîr vd. Kahire: Dârü'l-Maârif, b.y.
- İbnü'l-Arabî, Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî, *Ahkâmü'l-Çur'ân* (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 3. Basım, 2003.
- İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb. *el-Müfredât fi çarîbi'l-Çur'ân*. thk. Muhammed Seyyid Keylânî. Beyrut: Dârü'l-Marife, b.y.
- Karaman, Hayrettin vd.. *Kur'ân Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006.

- Kāsımî, Muhammed Cemâlüddîn b. Muhammed Saîd b. Kāsım ed-Dımaşkı. *Meḥâsinü't-te'vîl*. b.y.: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1957.
- Kefevî, Ebü'l-Beḳâ. *el-Külliyât*. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1998.
- Kitabı Mukaddes Eski ve Yeni Ahit: Tevrat ve İncil. İstanbul: Kitab-ı Mukaddes Şirketi, 1991.
- Kurtubî, Ebü Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh. *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Ḳur'ân ve'l-Mübeyyinü limâ Tazammenehü mine's-Sünneti ve Âyi'l-Furkân*. Thk. Dr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 24 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2006.
- Küçük, Abdurrahman. "Arz-ı Mev'ûd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1991. 3/442-444.
- Mâtürîdî, Ebü Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerkindî. *Te'vîlâtü'l-Ḳur'ân*. thk. Ertuğrul Boynukalın - Bekir Topaloğlu. İstanbul: Mizan Yayınları, 2005.
- Memiş, Fatih. *Yahudilik'te ve İslam'da Arz-ı Mev'ud Anlayışı*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Merâgî, Ahmed Mustafâ. *Tefsîrü'l-Merâgî*. Mısır: Şeriketü Mektebeti ve Matbaati Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve Evlâdüh, 1946.
- Mustafavî, Hasan. *et-Tahkîk fi kelimâti'l-Kur'âni'l-Kerim*. b.y.: İran İslam Cumhuriyeti İslami İrşâd ve Kültür Bakanlığı Kültürel İşler ve Merkezler Genel Müdürlüğü. H 1368.
- Râzî, Ebü Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin et-Taberistânî. *Mefâtîhu'l-ğayb*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981.
- Reşid Rıza, Muhammed. *Tefsîrü'l-Menâr*. 12 Cilt. Kahire: Dârül-Menâr, 1947.
- Sokoloff, Michael. *A Dictionary of Jewish Palestinian Aramaic of the Byzantine period: Dictionaries of Talmud, Midrash, and Targum*. Jerusalem: Bar Ilan University Press, 1992.
- Sun Tzu. *Savaş Sanatı*. çev. Pınar Erturan. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2017.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî eş-Şâfiî. *ed-Dürrü'l-menşûr*. Thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. Kahire: Merkezü Hecr li'l-Buhûsi ve'd-Dirâsâti'l-Arabiyye ve'l-İslâmiyye, 2003.
- Taberî, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Ḳur'ân*. Thk. Dr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 26 Cilt. Kahire: Dâru Hecr, 2001.
- Üzüm, İlyas. "Kitap", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2002. 26/121-122.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kāsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *el-Keşşâf 'an ḥakâ'iki ğavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-eḳâvîl fi vücûhi't-te'vîl*. Thk. eş-Şeyh Adil Ahmed Abdülmevcud- eş-Şeyh Ali Muhammed Muavviz. 6 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-Abikan, 1998.
- Zerkeşî, Ebü Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türkî el-Mısırî el-Minhâcî eş-Şâfiî. *el-Bahrü'l-muḥîṭ fi usûli'l-fıkh*. Kuveyt: Vizaratü'l-Evkaf ve's-Şuuni'l-İslâmiyye, 1992.